KONSEPTUAL TUZILISHNING SHAKLLANTIRISH PRINSIPLARI

Ozoda Eshqobilova,

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Abstrakt

Ushbu maqolada konseptual tuzilishning shakllanish jarayoni, uning asosiy prinsiplari va inson tafakkuridagi ahamiyati tahlil qilinadi. Konseptual tuzilish insonning atrof-muhit haqidagi bilimlari, tajribasi, tasavvurlari, qadriyatlari va kategoriyalarini tizimlashtiruvchi murakkab kognitiv mexanizm hisoblanadi. Uning shakllanishi idrok, xotira, diqqat, tafakkur, til, tajriba va ijtimoiy-madaniy muhit kabi omillarning o‘zaro ta’siri natijasida amalga oshadi. Maqolada konseptual tuzilishni shakllantirishning tizimlilik, izchillik, tajribaga asoslanganlik, kategoriyalashtirish, assotsiativlik, semantik bog‘liqlik, kontekstual va madaniy moslashuv, individuallik hamda dinamik rivojlanish prinsiplari yoritiladi. Shuningdek, mazkur prinsiplarning ta’lim jarayonida, xususan, til o‘rganish va o‘qitishda qo‘llanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari konseptual tuzilish insonning bilimlarni o‘zlashtirishi va yangi axborotni mavjud bilimlar tizimiga integratsiya qilishida muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: konseptual tuzilish, konsept, kognitiv jarayon, tafakkur, idrok, xotira, kategoriyalashtirish, assotsiatsiya, semantik aloqa, tajriba, til, madaniyat, bilim.

Kirish

Insonning atrof-muhitni anglash va uni izohlash jarayoni murakkab kognitiv faoliyat hisoblanadi. Shaxs hayoti davomida juda katta miqdordagi axborotni qabul qiladi,

qayta ishlaydi, xotirada saqlaydi va zarur holatlarda undan foydalanadi. Ushbu jarayon natijasida inson ongida obyektlar, hodisalar, jarayonlar va abstrakt g‘oyalar haqidagi tushunchalar shakllanadi. Ana shu tushunchalar o‘rtasidagi munosabatlarning tizimlashtirilishi konseptual tuzilishning shakllanishiga olib keladi.

Konseptual tuzilish insonning dunyoni qanday anglashini belgilovchi muhim kognitiv tizimlardan biridir. U faqat individual bilimlarni emas, balki jamiyat tomonidan shakllangan madaniy va ijtimoiy tajribani ham o‘zida aks ettiradi. Shu sababli konseptual tuzilishning shakllanish jarayonini o‘rganishda psixologik, lingvistik, falsafiy va madaniy omillarni birgalikda ko‘rib chiqish zarur.

Konseptual tuzilish tayyor holatda mavjud bo‘lmaydi. U insonning rivojlanishi davomida bosqichma-bosqich shakllanadi. Bolalik davrida oddiy va konkret tushunchalar shakllansa, ta’lim, tajriba va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida konseptual tizim tobora murakkablashadi. Natijada inson nafaqat konkret obyektlarni, balki mavhum tushunchalar, munosabatlar va qadriyatlarni ham anglay boshlaydi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi konseptual tuzilishning shakllanishiga asos bo‘ladigan prinsiplarni aniqlash va ularning mazmunini yoritishdan iborat.

Asosiy qism

1. Konseptual tuzilishning mohiyati

Konseptual tuzilish inson ongida mavjud bo‘lgan konseptlar, tushunchalar, bilimlar, tasavvurlar va ular o‘rtasidagi munosabatlarning tizimini anglatadi. U insonning borliqni idrok etishi va unga ma’no berishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Masalan, inson “universitet” deganda faqat bino yoki ta’lim muassasasini tasavvur qilmaydi. Uning ongida talaba, o‘qituvchi, dars, imtihon, bilim, diplom, kutubxona,

ilmiy faoliyat va boshqa tushunchalar ham faollashadi. Ushbu tushunchalar o‘zaro bog‘langan holda “universitet” konseptining mazmunini shakllantiradi.

Shunday qilib, konseptual tuzilish alohida tushunchalarning oddiy yig‘indisi emas, balki ular o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tizimidir.

2. Konseptual tuzilishni shakllantirish prinsiplari

2.1. Tizimlilik prinsipi

Konseptual tuzilishning eng muhim prinsiplaridan biri tizimlilikdir. Inson bilimlari alohida va bir-biridan uzilgan ma’lumotlar shaklida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida tashkil topadi.

Yangi konsept mavjud konseptlar bilan munosabatga kirishadi. Masalan, “ta’lim” konsepti “maktab”, “o‘qituvchi”, “o‘quvchi”, “dars”, “bilim”, “imtihon” kabi konseptlar bilan bog‘lanadi.

Tizimlilik prinsipi yangi bilimlarni mavjud bilimlar bilan integratsiya qilish imkonini beradi.

2.2. Izchillik prinsipi

Konseptual tuzilish bosqichma-bosqich va izchil shakllanadi. Inson avval oddiy tushunchalarni o‘zlashtiradi, keyinchalik ular asosida murakkab va abstrakt konseptlar shakllanadi.

Masalan, bola dastlab “olma”, “nok”, “banan” kabi alohida mevalarni taniydi. Keyinchalik ushbu bilimlar asosida “meva” umumiy kategoriyasi shakllanadi. Keyingi bosqichlarda “sog‘lom ovqatlanish”, “vitaminlar” kabi yanada murakkab konseptlar paydo bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun ta’lim jarayonida yangi bilimlarni o‘quvchining mavjud bilim darajasiga mos ravishda izchil taqdim etish muhimdir.

2.3. Tajribaga asoslanganlik prinsipi

Konseptual tuzilish insonning shaxsiy tajribasi asosida shakllanadi. Inson biror hodisa yoki obyekt bilan bevosita uchrashganda u haqidagi konsept yanada aniq va mazmunli bo‘ladi.

Masalan, sayohat qilgan inson uchun “airport” konsepti faqat lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmaydi. U aeroportdagi ro‘yxatdan o‘tish, pasport nazorati, bagaj, kutish zali va samolyotga chiqish kabi shaxsiy tajribalarni ham o‘z ichiga oladi.

Demak, real tajriba konseptlarning mazmunini boyitadi va ularni uzoq muddatli xotirada mustahkamlaydi.

2.4. Kategoriyalashtirish prinsipi

Inson atrof-muhitdagi obyekt va hodisalarni ma’lum guruhlarga ajratish orqali ularni tushunishni osonlashtiradi. Ushbu jarayon kategoriyalashtirish deb ataladi.

Masalan, “olma”, “banan” va “apelsin” alohida obyektlar bo‘lsa-da, ular “mevalar” kategoriyasiga birlashtiriladi. Xuddi shuningdek, “mashina”, “avtobus” va “poyezd” “transport” kategoriyasiga kiradi.

Kategoriyalashtirish insonning katta hajmdagi axborotni tartibga solishi va tez qayta ishlashiga yordam beradi.

2.5. Assotsiativlik prinsipi

Konseptual tuzilishning shakllanishida assotsiatsiyalar muhim o‘rin tutadi. Biror konsept inson ongida boshqa konseptlar bilan bog‘lanadi.

Masalan, “qish” konsepti qor, sovuq, bayram, issiq kiyim, yangi yil kabi tushunchalarni eslatishi mumkin. Bunday assotsiativ bog‘lanishlar konseptning mazmunini kengaytiradi.

Til o‘rganishda ham assotsiativlikdan samarali foydalanish mumkin. Yangi so‘zni rasm, vaziyat, sinonim, antonim yoki shaxsiy tajriba bilan bog‘lash uni eslab qolishni osonlashtiradi.

2.6. Semantik bog‘liqlik prinsipi

Konseptlar o‘zaro ma’no jihatdan bog‘langan holda shakllanadi. Bitta konseptning mazmuni ko‘pincha boshqa konseptlar bilan bo‘lgan munosabati orqali aniqlanadi.

Masalan, “teacher” konsepti “student”, “school”, “lesson”, “education” kabi konseptlar bilan semantik aloqaga ega. Ushbu bog‘lanishlar konseptual tizimning yaxlitligini ta’minlaydi.

Semantik bog‘liqlik til o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki so‘zlarni alohida emas, balki mazmuniy guruhlar tarkibida o‘rganish samarali natija beradi.

2.7. Kontekstual prinsip

Konseptning mazmuni ko‘pincha u qo‘llanilayotgan kontekstga bog‘liq bo‘ladi. Bir xil til birligi turli vaziyatlarda turlicha ma’no yoki assotsiatsiyani yuzaga keltirishi mumkin.

Masalan, “bank” so‘zi moliyaviy muassasani anglatishi mumkin, boshqa kontekstlarda esa boshqa ma’noga ega bo‘lishi ehtimoli mavjud. Inson kontekst yordamida kerakli konseptual ma’noni aniqlaydi.

Shu sababli yangi bilimlarni kontekstdan ajratmagan holda o‘rganish konseptual tuzilishning to‘g‘ri shakllanishiga yordam beradi.

2.8. Madaniy shartlanganlik prinsipi

Konseptual tuzilish inson yashaydigan ijtimoiy va madaniy muhit bilan chambarchas bog‘liq. Har bir jamiyatning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va an’analari muayyan konseptlarning shakllanishiga ta’sir qiladi.

Masalan, “mehmondo‘stlik”, “oila”, “hurmat” yoki “vatan” kabi konseptlar turli xalqlarda umumiy jihatlarga ega bo‘lsa-da, ularning mazmuni va hissiy qiymati madaniyatga qarab farqlanishi mumkin.

Shuning uchun chet tilini o‘rganishda faqat grammatik va lug‘aviy bilimlarni emas, balki shu tilga xos madaniy konseptlarni ham o‘rganish zarur.

2.9. Individuallik prinsipi

Har bir insonning konseptual tuzilishi individual xususiyatlarga ega. Buning sababi insonlarning tajribasi, ta’lim darajasi, qiziqishlari va ijtimoiy tajribasi bir xil emasligidir.

Masalan, “sport” konsepti professional sportchi, shifokor va oddiy o‘quvchida turlicha mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Professional sportchi ushbu konseptni mashg‘ulot, musobaqa va professional faoliyat bilan bog‘lasa, shifokor uni sog‘lom turmush tarzi bilan bog‘lashi mumkin.

Demak, konseptual tuzilish individual tajriba asosida o‘ziga xos shakllanadi.

2.10. Dinamiklik prinsipi

Konseptual tuzilish doimiy ravishda rivojlanib va o‘zgarib boradi. Inson yangi bilim va tajriba orttirgan sari mavjud konseptlar boyiydi, ayrim qarashlar o‘zgaradi va yangi konseptlar shakllanadi.

Masalan, texnologiyalarning rivojlanishi natijasida “smartphone”, “social media”, “artificial intelligence” kabi konseptlar kundalik hayotimizda tobora muhim o‘rin egallamoqda.

Bu prinsip konseptual tizimning doimiy ravishda yangilanib turishini ko‘rsatadi.

2.11. Ierarxiklik prinsipi

Konseptual tuzilishdagi tushunchalar turli darajalarda joylashishi mumkin. Ayrim konseptlar umumiy, boshqalari esa xususiy xarakterga ega.

Masalan:

Transport → Quruqlik transporti → Avtomobil → Elektr avtomobil

Bu yerda har bir keyingi tushuncha avvalgisiga nisbatan torroq va aniqroq mazmunga ega.

Ierarxik tashkil etilish insonning murakkab bilimlarni tartibga solishi va ularni tezda esga tushirishiga yordam beradi.

2.12. Integrativlik prinsipi

Yangi konseptlar mavjud bilimlar bilan birlashib, yangi mazmuniy tuzilmalarni hosil qiladi. Bu jarayon integratsiya deb ataladi.

Masalan, o‘quvchi “internet”, “ta’lim” va “texnologiya” konseptlarini o‘zlashtirgach, “online education” kabi yangi kompleks konseptni shakllantirishi mumkin.

Integrativlik prinsipi inson bilimlarining doimiy ravishda kengayib borishini ta’minlaydi.

3. Konseptual tuzilishni shakllantirishda kognitiv jarayonlarning o‘rni

Konseptual tuzilishning rivojlanishi bir nechta kognitiv jarayonlarning birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshadi.

Idrok obyekt va hodisalar haqidagi dastlabki ma'lumotlarni qabul qilishni ta'minlaydi.

Diqqat kerakli axborotni tanlash va unga e'tibor qaratishga yordam beradi.

Xotira olingan bilimlarni saqlash va keyinchalik qayta tiklash imkonini beradi.

Tafakkur ma'lumotlarni taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni aniqlashni ta'minlaydi.

Til shakllangan konseptlarni ifodalash va boshqa insonlarga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ushbu jarayonlarning o'zaro hamkorligi natijasida inson ongida izchil va murakkab konseptual tizim shakllanadi.

4. Ta'lim jarayonida konseptual tuzilishni shakllantirish

Konseptual tuzilishni shakllantirish prinsiplari ta'lim jarayonida keng qo'llanishi mumkin. O'qituvchi yangi mavzuni tushuntirishda o'quvchilarning avvalgi bilimlarini aniqlashi va yangi ma'lumotni shu bilimlar bilan bog'lashi kerak.

Masalan, chet tilini o'rgatishda yangi so'zlarni shunchaki lug'at shaklida berishdan ko'ra, ularni mavzu, rasm, dialog va real hayotiy vaziyatlar orqali o'rgatish samaraliroqdir.

Shuningdek, mind map, konseptual xarita, jadval, diagramma va assotsiativ mashqlardan foydalanish o'quvchilarga tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida quyidagi ketma-ketlikdan foydalanish mumkin:

Avvalgi bilim → yangi axborot → taqqoslash → bog‘lash → umumlashtirish → konsept shakllanishi → amaliy qo‘llash.

Bunday yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va bilimlarni tizimlashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, konseptual tuzilish inson tafakkurining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi, tasavvurlari va qadriyatlarini yagona tizimga birlashtiradi. Uning shakllanishi murakkab va uzluksiz jarayon bo‘lib, idrok, diqqat, xotira, tafakkur va til kabi kognitiv mexanizmlarning o‘zaro ta’siri orqali amalga oshadi.

Konseptual tuzilishni shakllantirishning asosiy prinsiplari sifatida tizimlilik, izchillik, tajribaga asoslanganlik, kategoriyalashtirish, assotsiativlik, semantik bog‘liqlik, kontekstual yondashuv, madaniy shartlanganlik, individuallik, dinamiklik, ierarxiklik va integrativlikni ko‘rsatish mumkin.

Mazkur prinsiplarni ta’lim jarayonida hisobga olish o‘quvchilarning yangi bilimlarni samarali o‘zlashtirishiga yordam beradi. Ayniqsa, til ta’limida yangi so‘z va grammatik birliklarni mavjud bilimlar, real vaziyatlar, madaniy kontekst va shaxsiy tajriba bilan bog‘lash konseptual bilimlarning mustahkam shakllanishini ta’minlaydi.

Shunday qilib, konseptual tuzilishning shakllanish prinsiplarini chuqur o‘rganish nafaqat inson tafakkurini tushunish, balki zamonaviy ta’lim metodlarini takomillashtirish, til o‘rgatish samaradorligini oshirish va bilimlarni tizimli ravishda shakllantirish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
2. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
3. Taylor, J. R. *Linguistic Categorization*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
4. Evans, V., Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
5. Croft, W., Cruse, D. A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
6. Kövecses, Z. *Language, Mind and Culture: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
7. Fauconnier, G., Turner, M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
8. Geeraerts, D. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
9. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
10. Baddeley, A. *Working Memory, Thought, and Action*. Oxford: Oxford University Press, 2007.